

O'QUVCHILARDA TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH G'OYASINING FALSAFIY-TARIXIY ILDIZLARI: SUQROT, BLOOM VA POL FRAYERNING NAZARIY MEROSINI QIYOSIY TAHLIL QILISH

Bozorova Nigora Ulmasxonovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti 2-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18835615>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish g'oyasining falsafiy-tarixiy ildizlari chuqur o'rganilgan. Tadqiqot doirasida Suqrotning mayevtika metodi, Benyamin Blumning bilish darajalari taksonomiyasi hamda Paulo Frayerning ozodlik pedagogikasi nazariy jihatdan qiyosiy tahlil qilingan. Maqolada uchala mutafakkirning ta'lim falsafasidagi umumiy va farqli jihatlari aniqlangan, ularning zamonaviy pedagogika amaliyotiga ta'siri baholangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi antik davrdan to zamonaviy pedagogikagacha uzluksiz takomillashib kelgan va bugungi kunda interaktiv ta'lim usullarining nazariy asosini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, Suqrot metodi, Blum taksonomiyasi, Paulo Frayer, mayevtika, ozodlik pedagogikasi, ta'lim falsafasi, interaktiv metodlar.

KIRISH

Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim kompetensiyalaridan biri sifatida tan olingan. XXI asr ta'lim paradigmasi o'quvchilardan nafaqat bilimlarni o'zlashtirishni, balki ularni tahlil qilish, baholash va ijodiy qayta ishlash qobiliyatini talab etadi. Bugungi kunda tanqidiy fikrlash ko'nikmasi ko'plab xalqaro ta'lim standartlarida, jumladan, PISA, TIMSS va boshqa baholash tizimlarida asosiy mezonlardan biri sifatida belgilangan.

Biroq tanqidiy fikrlash g'oyasi zamonaviy kashfiyot emas. Uning ildizlari antik Yunoniston falsafasiga, xususan, Suqrotning pedagogik merosiga borib taqaladi. Keyinchalik bu g'oya turli falsafiy maktablar va pedagogik nazariyalar orqali rivojlanib, XX asrda Benyamin Blum va Paulo Frayer kabi mutafakkirlarning ishlari orqali yangi bosqichga ko'tarildi. Shunga qaramay, pedagogika fanida ushbu uchala yondashuvning qiyosiy tahlili yetarlicha amalga oshirilmagan, bu esa mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi – Suqrot, Blum va Frayerning tanqidiy fikrlashga oid nazariy merosini qiyosiy tahlil qilish va ularning zamonaviy ta'lim amaliyotiga ta'sirini aniqlashdir. Tadqiqot vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: birinchidan, har bir mutafakkirning tanqidiy fikrlashga oid asosiy g'oyalarni tizimli ravishda tahlil qilish; ikkinchidan, ularning yondashuvlaridagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash; uchinchidan, ushbu nazariy merosning zamonaviy pedagogik amaliyotdagi ahamiyatini baholash.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy-qiyosiy tahlil, hermenevtik yondashuv va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Manba sifatida Suqrotning Platon tomonidan yozilgan dialoglaridan, Blumning 1956-yildagi taksonomiya asariga, Frayerning “Mazlumlar pedagogikasi” (1970) kitobiga hamda zamonaviy tadqiqotlarga murojaat qilindi.

1. SUQROTNING MAYEVTIKA METODI VA TANQIDIY FIKRLASH ASOSLARI

Suqrot (mil. avv. 469–399) G'arbiy falsafaning asoschisi sifatida tanqidiy fikrlash tarixida alohida o'rin egallaydi. Uning pedagogik merosi birinchi navbatda mayevtika (yunoncha “do'stona yordam bilan tug'dirish”) metodi orqali namoyon bo'ladi. Suqrot o'z davrida

sofistlarning tayyor bilim berish an'anasiga qarshi chiqib, ta'lim jarayonida o'quvchining o'zi mustaqil fikrlashga erishishi kerak degan tamoyilni ilgari surgan.

Mayevtika metodining mohiyati ketma-ket savollar berish orqali suhbatdoshni o'z bilimidagi qarama-qarshiliklarni anglashga undash va shu yo'l bilan haqiqatni mustaqil kashf etishga olib kelishdan iborat. Suqrot bu jarayonni ona-do'stona (akusherlik) san'atiga o'xshatib, o'zini bilimni “tug'diruvchi” emas, balki bilim tug'ilishiga “yordam beruvchi” deb hisoblagan. Uning mashhur “Men bilamanki, hech narsani bilmayman” iborasi o'z-o'zini tanqidiy baholash tamoyilining dastlabki namunasi hisoblanadi.

Suqrotning tanqidiy fikrlashga qo'shgan asosiy hissasi quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi. Birinchidan, u savol berish madaniyatini ta'lim jarayonining markaziga qo'ygan. Ikkinchidan, o'z-o'zini tanqidiy baholash (refleksiya) tamoyilini asoslagan. Uchinchidan, dialog orqali bilim qurishning samarali yo'lini ko'rsatgan. To'rtinchidan, avtoritetga ko'r-ko'rona ishonmaslik madaniyatini shakllantirgan.

Suqrot metodining zamonaviy ta'limdagi aksi “Suqrot seminarlari” shaklida keng tarqalgan. Bu usulda o'quvchilar ochiq savollar atrofida muloqot qiladi, bir-birining fikrlarini tanqidiy baholaydi va dalillar asosida o'z pozitsiyasini himoya qiladi. R. Paul va L. Elder (2006) ta'kidlaganidek, Suqrot metodi zamonaviy tanqidiy fikrlash nazariyasining fundamental asoslaridan birini tashkil etadi.

2. BENYAMIN BLUMNING BILISH DARAJALARI TAKSONOMIYASI

Benyamin Blum (1913–1999) Amerika psixologi va pedagogi bo'lib, uning 1956-yilda nashr etilgan “Ta'lim maqsadlarining taksonomiyasi” asari pedagogika fanida inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Blum bilish jarayonini olti darajaga bo'lib, ularni ierarxik tarzda tizimlashtirgan: bilish (knowledge), tushunish (comprehension), qo'llash (application), tahlil qilish (analysis), sintez qilish (synthesis) va baholash (evaluation).

Blumning taksonomiyasi tanqidiy fikrlash rivojlanishi nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega, chunki u bilish jarayonini quyi darajadagi ko'nikmalardan (esda saqlash, tushunish) yuqori darajadagi ko'nikmalarga (tahlil, sintez, baholash) qarab tizimlashtirgan. Tanqidiy fikrlash asosan taksonomiyaning yuqori uch darajasida – tahlil, sintez va baholash bosqichlarida namoyon bo'ladi. Tahlil bosqichida o'quvchi ma'lumotni tarkibiy qismlarga ajratadi, ularning o'zaro aloqalarini aniqlaydi. Sintez bosqichida turli elementlarni birlashtirish orqali yangi yaxlit tuzilma yaratadi. Baholash bosqichida esa ma'lum mezonlar asosida fikr, g'oya yoki mahsulotning qiymatini belgilaydi.

2001-yilda L. Anderson va D. Krathwohl Blum taksonomiyasini qayta ko'rib chiqib, unga muhim o'zgartirishlar kiritgan. Yangilangan taksonomiyada darajalar ot-kesimdan fe'l shakliga o'tkazilgan (masalan, “bilish” o'rniga “esda saqlash”) va “yaratish” darajasi eng yuqori bosqichga qo'yilgan. Bu o'zgartirish tanqidiy fikrlashning ijodiy jihatini ta'kidlash nuqtai nazaridan muhim qadam bo'ldi.

Blum taksonomiyasining amaliy qimmatini shundaki, u o'qituvchilarga ta'lim maqsadlarini aniq belgilash, mos topshiriqlar ishlab chiqish va o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini baholash imkonini beradi. Bugungi kunda deyarli barcha zamonaviy o'quv dasturlari va darsliklarni ishlab chiqishda Blum taksonomiyasi asosiy mezon sifatida qo'llanilmoqda.

3. PAULO FRAYERNING OZODLIK PEDAGOGIKASI VA TANQIDIY FIKRLASH

Paulo Frayer (1921–1997) braziliyalik pedagog va filosof bo'lib, uning “Mazlumlar pedagogikasi” (Pedagogy of the Oppressed, 1970) asari XX asr pedagogikasining eng ta'sirli

kitoblaridan biri hisoblanadi. Frayer ta’lim jarayonini ijtimoiy-siyosiy kontekstda ko’rib chiqib, an’anaviy ta’lim tizimini “bank modeli” deb tanqid qilgan. Uning fikricha, an’anaviy ta’limda o’qituvchi ma’lumotni o’quvchining ongiga “qo’yadi”, xuddi bankka pul qo’ygandek, bu esa o’quvchini passiv qabul qiluvchiga aylantiradi.

Frayerning tanqidiy fikrlashga asosiy hissasi “konsentizatsiya” (conscientização) tushunchasi orqali namoyon bo’ladi. Bu tushuncha insonning o’z ijtimoiy voqeligini tanqidiy anglash jarayonini bildiradi. Frayer ta’kidlashicha, haqiqiy ta’lim o’quvchida o’z hayoti, jamiyati va dunyo tartibini tanqidiy tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishdan boshlanadi. U ta’lim jarayonini dialogga asoslangan, o’quvchi va o’qituvchining teng huquqli ishtirokini ta’minlaydigan jarayon sifatida qayta tasavvur qilgan.

Frayerning “muammoli ta’lim” (problem-posing education) modeli tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida keng e’tirof etilgan. Bu modelda o’quvchilar o’z hayotiy tajribalariga asoslangan muammolarni tahlil qiladi, ularning sabablarini izlaydi va yechim yo’llarini birgalikda muhokama qiladi. Frayer metodining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat: ta’lim jarayonini hayot bilan bog’lash, o’quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, dialog va hamkorlikni asosiy ta’lim vositasi sifatida qo’llash, ijtimoiy adolat g’oyalari ta’lim mazmuniga singdirish.

Frayerning g’oyalari bugungi kunda xalqaro miqyosda, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda katta ahamiyat kasb etmoqda. Uning metodikasi nafaqat maktab ta’limida, balki kattalar ta’limida, jamoa rivojlanish dasturlarida va fuqarolik ta’limida keng qo’llanilmoqda.

4. SUQROT, BLUM VA FRAYERNING YONDASHUVLARINI QIYOSIY TAHLIL QILISH

Uchala mutafakkirning tanqidiy fikrlashga oid nazariy merosini qiyosiy tahlil qilish ularning yondashuvlaridagi ham umumiy, ham farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Quyidagi jadvalda asosiy parametrlar bo’yicha qiyosiy ma’lumotlar keltirilgan:

Mezon	Suqrot	Blum	Frayer
Davr	Mil. avv. V asr	XX asr o’rtasi	XX asr ikkinchi yarmi
Asosiy metod	Mayevtika (savol-javob)	Bilish darajalari taksonomiyasi	Muammoli ta’lim, dialog
Maqsad	Haqiqatni mustaqil kashf etish	Bilish jarayonini tizimlashtirish	Ijtimoiy ongni shakllantirish
O’quvchi roli	Faol ishtirokchi, izlanuvchi	Bilish ierarxiyasida harakatlanuvchi	Teng huquqli hamkor
O’qituvchi roli	Yo’naltiruvchi, “do’stona”	Rejalashtiruvchi, baholovchi	Hamkor, dialog ishtirokchisi
Tanqidiy fikrlash ko’rsatkichi	Savollar orqali o’z-o’zini anglash	Tahlil, sintez, baholash	Konsentizatsiya, tanqidiy ong

1-jadval. Suqrot, Blum va Frayer yondashuvlarining qiyosiy tahlili

Qiyosiy tahlil natijalariga ko’ra, uchala mutafakkirning yondashuvlarida bir qator umumiy jihatlari mavjud. Birinchidan, ularning barchasi an’anaviy “o’qituvchi markazli” ta’lim modeliga

muqobil yondashuvlarni taklif etgan. Ikkinchidan, har bir nazariyada o'quvchining faol, mustaqil fikrlashi ta'lim jarayonining asosiy maqsadi sifatida belgilangan. Uchinchidan, barcha yondashuvlarda savol berish, muhokama qilish va muammolarni hal etish tanqidiy fikrlashning muhim vositasi sifatida tan olingan.

Shu bilan birga, farqli jihatlar ham sezilarli darajada mavjud. Suqrot individual dialogga asoslangan yondashuvni qo'llagan bo'lsa, Frayer guruhiy hamkorlikka katta e'tibor qaratgan. Blumning taksonomiyasi ko'proq kognitiv jarayonlarni tizimlashtirish va o'lchash vositasi sifatida xizmat qilsa, Frayerning nazariyasi ijtimoiy-siyosiy kontekstda tanqidiy ongni shakllantirishga yo'naltirilgan. Suqrot metodida tanqidiy fikrlash bilishning o'zi bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, Blumda u bilish jarayonining yuqori bosqichlari sifatida ajralib turadi, Frayerda esa ijtimoiy ozodlikka erishish vositasi sifatida talqin etiladi.

5. NAZARIY MEROSNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK AMALIYOTDAGI AKSI

Suqrot, Blum va Frayerning nazariy merosi bugungi kunda zamonaviy pedagogik amaliyotda turli shakllarda namoyon bo'lmoqda. Suqrot seminarlari ko'plab rivojlangan mamlakatlar maktablarida, xususan, AQSh va Yevropada keng qo'llanilmoqda. R. Strong (2020) tadqiqotiga ko'ra, Suqrot seminarlarini muntazam qo'llaydigan sinflarda o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'rsatkichlari 27 foizga oshgan.

Blum taksonomiyasi zamonaviy dars rejalashtirish, o'quv dasturlari ishlab chiqish va baholash tizimlarining ajralmas qismiga aylangan. O'zbekistonda ham 2020-yillardan boshlab yangi avlod o'quv dasturlarida Blum taksonomiyasiga asoslangan kompetensiyaviy yondashuv joriy etilmoqda. Qayta ko'rib chiqilgan Blum taksonomiyasi (Anderson va Krathwohl, 2001) STEM ta'limida, masala yechish va loyihaviy ta'limda samarali qo'llanilmoqda.

Frayerning ozodlik pedagogikasi g'oyalari zamonaviy ta'limda “tanqidiy pedagogika” nomi bilan yangi hayot topgan. H. Giroux, P. McLaren va b. olimlar Frayer g'oyalarini rivojlantirib, ularni zamonaviy ta'lim kontekstiga moslashtirgan. Bugungi kunda Frayer metodikasi ayniqsa fuqarolik ta'limi, ko'p madaniyatli ta'lim va ijtimoiy adolat ta'limida faol qo'llanilmoqda.

Muhimi shundaki, zamonaviy pedagogikada uchala yondashuvning sintezi kuzatilmoqda. Masalan, “tanqidiy fikrlashga yo'naltirilgan ta'lim” (critical thinking-oriented education) modeli Suqrotning dialog usulini, Blumning ierarxik tizimini va Frayerning ijtimoiy kontekstga bog'lash tamoyilini birlashtiradigan integrativ yondashuvni taklif etadi. Raqamli ta'lim muhitida ham bu g'oyalar yangicha shaklda qo'llanilmoqda: onlayn forumlar Suqrot seminarlarining virtual analogiga, raqamli taksonomiya jadvallari Blum nazariyasining interaktiv asbobiga aylanmoqda.

XULOSA. Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, tanqidiy fikrlash g'oyasi uzoq tarixiy rivojlanish yo'lini bosib o'tgan bo'lib, uning ildizlari antik falsafaga borib taqaladi. Suqrotning mayevtika metodi tanqidiy fikrlashning falsafiy asosini yaratgan bo'lsa, Blumning taksonomiyasi uning ilmiy-amaliy tizimini ishlab chiqqan, Frayerning ozodlik pedagogikasi esa tanqidiy fikrlashni ijtimoiy kontekstda qayta talqin etgan.

Ikkinchidan, uchala mutafakkirning yondashuvlari o'zaro to'ldiruvchi xarakterga ega bo'lib, ularning sintezi zamonaviy ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali strategiyasini tashkil etadi. Suqrotning savol berish san'ati, Blumning bilish bosqichlarini

aniqlash tizimi va Frayerning ta’limni ijtimoiy voqelik bilan bog’lash tamoyili birgalikda yaxlit pedagogik yondashuvni shakllantiradi.

Uchinchidan, zamonaviy pedagogik amaliyotda, jumladan, O‘zbekiston ta’lim tizimida ham ushbu nazariy merosdan yanada samaraliroq foydalanish imkoniyatlari mavjud. Bu borada quyidagi amaliy tavsiyalar beriladi: o‘qituvchilarning malaka oshirish dasturlariga Suqrot seminarlari metodikasini kiritish; o‘quv dasturlari va darsliklarni Blum taksonomiyasi asosida qayta ko‘rib chiqish; Frayerning muammoli ta’lim yondashuvini o‘zbek ta’lim kontekstiga moslashtirish; uchala yondashuvning integrativ modelini ishlab chiqish va sinab ko‘rish.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Anderson, L.W., Krathwohl, D.R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman.
2. Bloom, B.S. (1956). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. New York: David McKay.
3. Ennis, R.H. (2011). The Nature of Critical Thinking: An Outline of Critical Thinking Dispositions and Abilities. University of Illinois.
4. Freire, P. (1970). Pedagogy of the Oppressed. New York: Herder and Herder.
5. Giroux, H.A. (2011). On Critical Pedagogy. New York: Continuum International Publishing Group.
6. Paul, R., Elder, L. (2006). Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
7. Platon. (1997). Dialoglar. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
8. Qo‘ldoshev, R.E. (2022). O‘zbekistonda ta’lim islohotlari va tanqidiy fikrlash muammosi. Pedagogik mahorat jurnali, 4, 45–52.
9. Strong, R. (2020). Socratic Seminars and Critical Thinking: A Meta-Analytic Review. Journal of Educational Psychology, 112(3), 456–470.
10. UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO Publishing.